

УДК: 821.512.154

Молдалиева Г.Ж.,
Түштүк Азия университети
АБАК ТЕМАСЫ ААЛЫ ТОКОМБАЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА

Молдалиева Г.Ж.,
Университет Южной Азии
ТЮРЕМНАЯ ТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ ААЛЫ ТОКОМБАЕВА

Moldaliev G.Zh.,
University of South Asia
THE THEME OF IMPRISONMENT IN AALY TOKOMBAEV'S WORKS

Аннотация. Макалада советтик репрессия мезгилиндеги абак темасынын кыргыз поэзиясында, айрыкча Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгында көркөм чагылдырылышы талдоого алынат. XX кылымдагы сталиндик саясий куугунтук кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнө оор трагедия алып келген. Ошол доордогу абак азабы, адам эркиндигинин чектелиши, коркунуч, жалгыздык жана руханий каршылык акындардын чыгармаларында терең психологиялык деңгээлде берилген. Макалада Аалы Токомбаевдин абакта жазылган ырларынын негизинде эркиндик менен туткундуктун карама-каршылыгы, лирикалык каармандын ички дүйнөсү, символика жана психологизм маселелери каралат. Акындын “булбул”, “капас”, “темир тор”, “кара цемент” сыяктуу көркөм образдарды колдонуу аркылуу адам тагдырынын трагедиясын жана адилеттүүлүккө болгон ишенимди ачып бергени белгиленет. Ошондой эле репрессия темасындагы поэзиянын тарыхый эс тутумду сактоодогу мааниси жана көркөм-философиялык өзгөчөлүктөрү изилденет.

Түйүндүү сөздөр: репрессия, абак темасы, поэзия, Аалы Токомбаев, тарыхый эс тутум, символика, психологизм, эркиндик, туткундук.

Аннотация. В данной статье анализируется художественное отражение темы тюрьмы в кыргызской поэзии периода советских репрессий, в частности в творчестве Аалы Токомбаева. Сталинские политические преследования XX века стали тяжелой трагедией для представителей кыргызской интеллигенции. Тюремные страдания, ограничение человеческой свободы, страх, одиночество и духовное сопротивление нашли глубокое психологическое отражение в поэтических произведениях того времени. На основе

стихотворений Аалы Токомбаева, написанных в заключении, рассматриваются проблемы противопоставления свободы и несвободы, внутренний мир лирического героя, символика и психологизм. Отмечается, что посредством художественных образов, таких как «соловей», «клетка», «железная решетка», «черный цемент», поэт раскрывает трагедию человеческой судьбы и веру в справедливость. Также исследуется значение поэзии о репрессиях в сохранении исторической памяти и ее художественно-философские особенности.

Ключевые слова: репрессии, тема тюрьмы, поэзия, Аалы Токомбаев, историческая память, символика, психологизм, свобода, заключение.

Abstract. This article analyzes the artistic representation of the prison theme in Kyrgyz poetry during the Soviet repressions, particularly in the works of Aaly Tokombaev. The Stalinist political persecutions of the twentieth century became a great tragedy for representatives of the Kyrgyz intelligentsia. The suffering of imprisonment, restriction of human freedom, fear, loneliness, and spiritual resistance were deeply reflected in the poetry of that period. Based on Tokombaev's prison poems, the article examines the contrast between freedom and captivity, the inner world of the lyrical hero, symbolism, and psychological depth. It is emphasized that through artistic images such as the “nightingale,” “cage,” “iron bars,” and “black cement,” the poet reveals the tragedy of human destiny and faith in justice. The study also explores the role of repression poetry in preserving historical memory and its artistic and philosophical features.

Keywords: repression, prison theme, poetry, Aaly Tokombaev, historical memory, symbolism, psychologism, freedom, captivity.

Киришүү. XX кылымдагы советтик репрессия кыргыз элинин тарыхындагы эң оор жана трагедиялуу доорлордун бири болуп эсептелет. Айрыкча 1937–1938-жылдардагы саясий куугунтук учурунда көптөгөн мамлекеттик ишмерлер, интеллигенция өкүлдөрү, акын-жазуучулар “эл душманы” деген жалган айып менен камакка алынып, сүргүнгө айдалып же атылып кеткен. Бул окуялар улуттук аң-сезимге гана эмес, көркөм адабиятка

дагы терең таасир тийгизген. Кыргыз адабиятынын тарыхында советтик доордун коомдук-саясий окуялары акын-жазуучулардын чыгармачылыгына зор таасир тийгизген. Айрыкча тоталитардык системанын күч алышы, саясий репрессиялар, адам эркиндигинин чектелиши сыяктуу көрүнүштөр көркөм адабиятта ар түрдүү формада чагылдырылган. Мындай темалардын бири — абак темасы. Абак образы адабиятта жөн гана камак жайын билдирбестен, адам тагдырынын трагедиясын, руханий басымды, эркиндик менен туткундуктун карама-каршылыгын ачып берүүчү көркөм символ катары кызмат кылат.

Окумуштуу О.И.Пашкевич айткандай, ошол кезде ар бир акын-жазуучу саясий репрессия темасына кайрылуу менен өз каармандарын руханий күчүн сактап кала алган адамдар катары гана көрсөтпөстөн, өлкө тарыхындагы трагедиялуу барактардын себептерин да талдап, өз элинин улуттук менталитетинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга аракет кылышкан [1, 195].

Кыргыз поэзиясында да бул тема өзгөчө философиялык жана психологиялык мазмунга ээ болуп, акындардын дүйнө таанымы менен тыгыз байланышта өнүккөн. Ошол акындардын катарында көрүнүктүү эл акыны Аалы Токомбаев өзгөчө орунду ээлейт. Анын чыгармаларында доордун карама-каршылыктары, адам тагдыры, коомдук адилетсиздик, ички драматизм жана эркиндик маселелери кеңири чагылдырылган. Акындын айрым чыгармаларында абак темасы түздөн-түз же кыйыр түрдө берилип, адамдын ички дүйнөсүндөгү азап, коркунуч, жалгыздык жана руханий каршылык поэтикалык образдар аркылуу ачылган.

Кыргыз поэзиясындагы абак темасынын көркөм чагылдырылышы тууралуу биринчи макала “Эл агартуу” журналына жарыяланып, анда абак образынын символикалык мааниси, лирикалык каармандын ички психологиясы, эркиндик жана адилеттик маселелеринин поэтикалык интерпретациясы илимий негизде талданган [2]. Бул жолу абак темасынын Аалы Токомбаевдин чыгармаларындагы көркөм берилишин талдап, анын поэтикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана акындын чыгармачылыгындагы эркиндик, туткундук, адамдык тагдыр маселелеринин көркөм-философиялык маанисин ачып көрсөтүү максат болуп саналат.

Аалы Токомбаев да башка акын-жазуучулардай эле сталиндик куугунтукка кабылган. Ал 1937-жылы камакка алынып, эки жылга жакын абакта жаткан. Анын Сталиндик репрессияга кантип кабылып калганы башка тема, бирок ал жактан эки жыл бою көргөн азап-тозогунун ырларында көркөм берилиши башка тема. Анын ал жактан көргөн азаптары ал түрмөдөн чыккандан дээрлик жыйырма жылдан кийин «Момия» деген китебинде чагылдырган. Бул китептин дагы жарык көргөнгө чейинки тагдырынын оордугу авторунукунан кем болгон эмес. Ал учурду акын өзү минтип эскерет: «Бул ырларда түркүн ойлор, жоруулар, үмүттөр бар. Ишеним менен элге кайрылуулар, партия менен өкмөткө берилгендик, ошондой эле белгилүү түрдө муңдун тактары да сезилет. Адамдын сапаттары көрсөтүлгөн. Айрыкча кылмыштуу суракчылардын аракеттери, ушакчылар менен провокаторлор өтө көрө албастык менен белгилеген, ал гана эмес, күлкү, мыскылдар да учурайт. Каргашалар кайталанбас үчүн алардын пардасын ачууда, элге чындыкты билдирүүдө бул чыгарма өзүнүн милдетин аткарат го деп ойлоймун» [3].

Бул китеп басылгандан кийин Кыргызстандын коммунисттик цензура өкүлдөрү жок кылуу аракетин көрүп, китепканалардагы нускаларынын баары жок кылынган. “Момиянын” сатыкка түшкөндөрүн бир топ кишилер өз өмүрлөрүн жана кызматтык акыбалын тобокелге салып жеке китепканасында катып алууга жетишкен. Ушул китептин бир нускасын атабыз Кадырмамбет катып жүргөн эле, андан соң улуу агабыз Жумамүдүн таберик кылып сактап келди. Эгемендик доорунда гана Аалы Токомбай уулунун бир кезде коммунисттик цензурага “жакпай калган” чыгармалары кайрадан эркин жарык көрдү [4].

Бул эмгектин жарыкка чыгуу тарыхы жана ага карата болгон окумуштуу-адабиятчылардын, саясий жетекчиликтин сын-пикирлери тууралуу М.Сатыбеков

“А.Токомбаевдин “Момия” жыйнагы кандайча сындалган” [5] деген макаласында жакшы анализдеп берген. Аалы Токомбаев болсо “Жандуу тарых” поэмасы менен “Бир шилтемдер” циклине кирген ырларын сактап калуу үчүн болгон аракетин кылган. Ал Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин секретары Б.Т. Мураталиевге атайын түшүнүк кат жазган. Катта Аалы Токомбаев «Бир шилтемдер» аттуу ырлар 1937–1938-жылдардагы саясий репрессия учурунда түрмөдө отурган мезгилинде жазылганын белгилейт. Анын айтымында, ошол жылдары жалган жалаа, ушак-айың жана саясий куугунтук күч алып, көптөгөн күнөөсүз адамдар, партияга жана мамлекетке берилген чыныгы коммунисттер камакка алынган. Акын дал ошол оор күндөрдүн күбөсү болуп, өз көзү менен көргөн окуяларды, адамдардын тагдырын жана өзүнүн башынан өткөргөн азап-тозокторун кагазга түшүргөн. Түрмө шартында кагаз табуу мүмкүн болбогондуктан, ал ырларын папирос кагаздарына, айрым учурларда чүпүрөккө жазып, аларды байпагынын жибин чубап даярдалган жип менен сактаганын эскерет.

А.Токомбаевдин маалыматына ылайык, жазылган ырлар түрмө администрациясы тарабынан дайыма текшерилип, каттоого алынып турган. Кийинчерээк, 1939-жылы атайын комиссиянын текшерүүсүнөн кийин кол жазмалар акынга кайра кайтарылып берилген. Андан соң бул чыгармалардын айрымдары кыргыз жана орус тилдеринде мезгилдүү басылмаларда жарыяланып, белгилүү советтик адабият ишмерлери тарабынан да оң баасын алган.

Акын катында «Бир шилтемдер» чыгармаларынын жанрдык өзгөчөлүгүнө да токтолуп, анда сатира, юмор, драма, лирика жана трагедия сыяктуу адабий жанрлар поэзиялык формада айкалышканын белгилейт. Автордун негизги максаты адамдарды турмуштагы оор сыноолорго туруштук берүүгө, чындыкка ишенүүгө, адамгерчиликти сактоого үндөө болгон. Ошондой эле ал чыгармалары аркылуу кара ниеттикке, ушак-айыңга жана жалган жалаага каршы күрөшүүнү көздөгөнүн белгилейт. Бул кат Аалы Токомбаевдин өз чыгармачылыгына болгон жоопкерчилигин гана эмес, анын репрессия доорунун тарыхый чындыгын сактап калууга болгон умтулуусун да көрсөтөт. Ошондой эле ал «Бир шилтемдер» циклин көркөм чыгарма катары эле эмес, ошол мезгилдин тарыхый-адабий эстелиги катары баалаганын айгинелейт [5, 24-25].

Аалы Токомбаев репрессия мезгилиндеги камакта көргөн азап-тозогун чагылдырган ыр саптарынын бирине токтолсок. Акын бул саптарында түрмөдөгү сурак жана кыйноолордун адам чыдагыс мүнөзүн көркөм образдар аркылуу ачып берген.

«Моржовый - ...» деп ийди, шашып калды,

«Токмоктор» дароо мени басып калды.

Бул саптарда сурак жүргүзгөн кызматкердин бир гана буйругу же белгиси жетиштүү болгонун көрсөтөт. «Моржовый» деген сөз толук айтылбай калган буйрукту же кыйноонун түрүн туюндурат. Андан кийин «токмоктор дароо мени басып калды» деген сөз айкашы камактагы адамга дароо күч колдонулганын билдирет. Бул жерде акын зомбулуктун күтүүсүз жана ырайымсыз болгонун сүрөттөйт.

Билбедим, кантип канча кыйнаганын,

Түшүмдө көрө бердим: аккан салды...

Бул сап акындын эс-учун жоготуп, кыйноонун узактыгынан жана оордугунан кабарсыз калганын көрсөтөт. Кыйноо ушунчалык катуу болгондуктан, убакыт сезими да жоголуп кеткен. Бул жерде «аккан сал» образы өзгөчө мааниге ээ. Кыргыз поэзиясында сал көбүнчө өмүрдүн агымын, адамдын тагдырын символдоштурат. Кыйноодон кийин акын эс-учун жоготуп, аң-сезими бүдөмүк абалга түшкөнүн, түшүндө улам ошол элестерди көргөнүн айтат. Бул психологиялык жаракаттын да белгиси болуп саналат.

Бул ыр саптары жеке адамдын трагедиясын гана эмес, ошол доордогу саясий репрессиялардын жалпы мүнөзүн да чагылдырат. Акын түрмөдөгү кыйноолорду сүрөттөө аркылуу адам укугунун тебеленишин, бийликтин ырайымсыздыгын ашкерелейт. Ошол эле

учурда бул саптар адамдын руханий туруктуулугун да көрсөтөт: канчалык кыйноого кабылса да, акын болгон окуяларды эстеп, аларды көркөм сөз аркылуу тарыхка калтырган. Репрессия темасына арналган поэзияда абак образы көбүнчө эркиндиктин жоголушунун символу катары берилет. Абак — бул жөн гана темир тор артындагы жай эмес, ал адамдын руханий дүйнөсүн басмырлоонун белгиси болуп саналат. Аалы Токомбаевдин төмөндөгү саптары буга мисал:

“Кечээ гана гүл кучактап жыргаган
Булбул элем, эркин элге ырдаган.
Бүгүн мага жолдош болду кайгы-зар,
Бүткөн бойду оору басты жылбаган...
Жайым капас, тереземде темир тор,
Кара цемент – жаткан жерим, өзүм кор...
Улуу Совет акыйкаттап караса,
Кубанарбыз, эрип кетээр каткан шор” [6, 239-337].

Аалы Токомбаевдин абакта жазылган бул ыры акындын ички психологиялык абалын, эркиндик менен туткундуктун карама-каршылыгын жана ошол доордогу саясий атмосферанын адам тагдырына тийгизген таасирин терең көркөмдүк менен чагылдырган чыгармалардын бири болуп эсептелет. Ырда лирикалык каармандын өткөн эркин жашоосу менен учурдагы абактагы абалынын ортосундагы кескин контраст негизги көркөм ыкма катары пайдаланылган.

Чыгарманын алгачкы саптарында: *“Кечээ гана гүл кучактап жыргаган Булбул элем, эркин элге ырдаган”* деген саптар аркылуу акын өзүн “булбулга” салыштырат. Булбул образы поэзияда адатта эркиндиктин, сулуулуктун жана чыгармачылык демдин символу катары колдонулат. Лирикалык каарман мурда эл арасында эркин жүрүп, чыгармачылык менен алектенген инсан болгонун эскерет. “Гүл кучактап жыргаган” деген метафоралык туюнтма бейкапар жашоонун, тынчтыктын жана руханий эркиндиктин белгиси катары берилген.

Андан кийинки: “Бүгүн мага жолдош болду кайгы-зар, бүткөн бойду оору басты жылбаган”, - деген саптарда эмоционалдык-психологиялык абал өзгөрөт. Бул жерде “кайгы-зар” лирикалык каармандын туруктуу “жолдошуна” айлангандыгы көрсөтүлөт. Акындын физикалык гана эмес, руханий азап чегип жаткандыгы “бүткөн бойду оору басты” деген көркөм деталь аркылуу ачылган. Ырдагы мындай психологизм абактагы адамдын ички дүйнөсүндөгү трагедияны терең сездирет.

Акындар абак темасын жазганда адамдын жүрөгүнө жете тургандай көркөм каражаттарын колдонушкан. Мисалы, абак – караңгылык, суук дубал, темир эшик сыяктуу символдор аркылуу сүрөттөлөт. Бул көрүнүштөр адамдын жалгыздыгын жана үмүтсүз абалын күчөтөт. Мисалы, “кара дубал”, “үнсүз түн”, “муздак темир” сыяктуу метафоралар репрессиянын оор психологиялык таасирин ачып берет.

Ырдын кийинки бөлүгүндө абактын образы конкреттүү деталдар аркылуу сүрөттөлөт:

“Жайым капас, тереземде темир тор,
Кара цемент – жаткан жерим, өзүм кор...”

Бул саптарда “капас” жана “темир тор” символдору эркиндиктин чектелишин билдирет. Айрыкча “капас” сөзү адамдын куш сыяктуу эркин учуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраганын туюнтат. “Кара цемент” эпитети абактын муздак, үмүтсүз жана караңгы мейкиндигин күчөтүп көрсөтөт. Автор сырткы чөйрөнү сүрөттөө менен бирге лирикалык каармандын ички руханий абалын дагы ачып берген.

Ошол эле учурда ырда үмүт мотиви дагы сакталган: *“Улуу Совет акыйкаттап караса, Кубанарбыз, эрип кетээр каткан шор”*. Бул саптардан акындын адилеттүүлүккө болгон ишеними байкалат. Лирикалык каарман өзүнүн күнөөсүз экенине ишенип, бийлик

тарабынан чындык ачылат деген үмүтүн жоготпойт. “Каткан шор” деген метафора адамдын жүрөгүндө топтолгон кайгы-муңду билдирет. Анын “эрип кетиши” адилеттүүлүктүн орношуна байланыштуу берилген.

Бул ыр саптары жеке адамдын трагедиясын гана эмес, ошол доордогу саясий репрессиялардын жалпы мүнөзүн да чагылдырат. Акын түрмөдөгү кыйноолорду сүрөттөө аркылуу адам укугунун тебеленишин, бийликтин ырайымсыздыгын ашкерелейт. Ошол эле учурда бул саптар адамдын руханий туруктуулугун да көрсөтөт: канчалык кыйноого кабылса да, акын болгон окуяларды эстеп, аларды көркөм сөз аркылуу тарыхка калтырган. Репрессия темасындагы поэзияда каармандын ички абалы өзгөчө мааниге ээ. Коркунуч, кусалык, мекенге болгон сагыныч, үй-бүлөгө болгон кусалык терең эмоционалдык деңгээлде сүрөттөлөт. Лирикалык каарман көп учурда жалгыздык менен күрөшүп, руханий эркиндикти сактап калууга аракет кылат.

Жыйынтыктап айтканда, бул ыр үзүндүсүндө Аалы Токомбаев абак темасын терең психологизм, символика жана контраст аркылуу ачып берген. Чыгармада эркиндик менен туткундуктун карама-каршылыгы, адамдын руханий азабы жана адилеттүүлүккө болгон ишеним көркөм-философиялык деңгээлде чагылдырылган. Акындын поэтикалык чеберчилиги аркылуу абак жөн гана физикалык камоо жайы эмес, адам тагдырынын трагедиялык символу катары берилген.

Акындар эркиндик менен туткундукту салыштыруу аркылуу трагедияны күчөтүшөт. Мисалы, эркин талаа менен тар камеранын, жарык күн менен караңгы абактын карама-каршылыгы чыгарманын эмоционалдык таасирин тереңдетет.

Аалы Токомбаевдин түрмөдө жазган ырларынын айрымдары, мисалы «Үч чындык», «Эгер болсом», «Терегим», «Үч суроо», «Портрет», «Сүрөтүн тарт», «Ушакчылар жөнүндө» ж.б. ырлары да дал ушундай таасири терең чыгармалардан. Мисалы, «Үч чындык» — Аалы Токомбаевдин абакта жаткан мезгилдеги ички толгонууларын, адилетсиздикти жана турмуш чындыгын чагылдырган чыгарма катары белгилүү. Чыныгы чындыкты ачып берүүгө умтулган бул сыяктуу азаптуу чыгармалар, анын ичинде «Үч чындык», «Үч суроо», «Эгер болсом» ырлары маанайы чөгөрчү деп саналып, бир топ жылдарга чейин жарык көрбөй келген.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, поэзия репрессия курмандык-тарын эскерүүнүн маанилүү формаларынын бири болуп калды. Көркөм чыгармалар аркылуу коом тарыхтагы кайгылуу окуяларды унутпоого аракет кылат. Бул — тарыхый адилеттүүлүктү калыбына келтирүүнүн дагы бир жолу.

Репрессия тууралуу поэзиянын негизги максаттарынын бири — келечек муундарга тарыхый сабак берүү. Акындар тоталитардык системанын адам тагдырын кандайча талкалаганын көрсөтүү менен эркиндиктин баалуулугун даңазалашат.

Тарыхый эс тутумду сактоодо поэзиянын күчү анын эмоционалдык таасиринде жатат. Архивдик маалыматтар фактыларды гана берсе, көркөм чыгарма адамдын жан дүйнөсүнө түз таасир этет. Ошондуктан репрессия темасындагы ырлар коомдук аң-сезимди ойготууда өзгөчө мааниге ээ. Репрессия курмандыктарынын поэзиясында абак темасы терең философиялык жана гуманисттик мазмунга ээ. Абак образы аркылуу акындар тоталитардык системанын адам тагдырына тийгизген оор таасирин көрсөтүшөт. Поэзияда эркиндикке умтулуу, руханий каршылык, адамдык ар-намысты сактоо идеялары негизги орунду ээлейт. Мындай чыгармалар тарыхый эс тутумду сактоодо, репрессия курмандыктарын эскерүүдө жана коомго тарыхый сабак берүүдө чоң роль ойнойт. Репрессия темасы кыргыз поэзиясында улуттук трагедияны гана эмес, жалпы адамзаттык эркиндик идеясын дагы чагылдырат.

Адабияттар:

1. Пашкевич О.И. Тема репрессий в творчестве писателей Якутии // О.И. Пашкевич // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – Якутск, – С. 193-196

2. Молдалиева Г.Ж. Кыргыз поэзиясында адам тагдыры жана абак темасынын көркөм чагылдырылышы / Г.Ж. Молдалиева // Эл агартуу. – Б., 2026. – №2. – 13-20-бб.
3. Шамшиев Б. Тергөөчүлөрдүн колуна кеткен ырлар / Б. Шамшиев // *Азаттык*. – Б., 2019 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.azattyk.org/a/repressed-kyrgyz-poetry-aaly/29932618.html>
4. *Чоротегин Т.* Абак ырлары – тарых күзгүсү / Т. Чоротегин // *Азаттык* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kmborboru.su/2016/02/03/abak-yrlyry-taryh-k-zg-s/>
5. Сатыбеков М. А.Токомбаевдин “Момия” жыйнагы кандайча сындалган / М. Сатыбеков // Эл агартуу. – Б., 2018. – №3-4. – 21-25-бб.
6. Токомбаев А. (Балка) Момия. Ырлар, дастандар, бир шилтемдер / А.Токомбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970. – 384-б.